

Imatge i poder a partir de l'arquitectura: el cas de l'Edifici Singular A del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell)¹

Meritxell Monrós Gonzàlez. Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
mmonros@icac.net

RESUMEN

La ciudad ibérica del Molí d'Espígol fue un importante foco de estudio en los años '70 y '80. Desde hace unos años se está llevando a cabo el reestudio de algunos aspectos de este asentamiento ilergete, entre ellos el Edificio Singular A y su barrio. Este trabajo quiere ser un resumen de un estudio más extenso y complejo en el que se ha reinterpretado la estratigrafía, se ha estudiado el material y se han planteado nuevas hipótesis de funcionalidad para cada ámbito, especialmente para el Edificio Singular A.

Palabras clave:

Ibérico Pleno, Molí d'Espígol, ilergetes, arquitectura

ABSTRACT

The Iberian city of Molí d'Espígol was an important focus for Iberian studies in the years '70 and '80. Since 2006 a new project of restudy of some aspects of this Ilergete site has been carried out, including the Building A and its neighborhood structures and dwellings. This work wants to be a summary of a more extensive and complex study in which the stratigraphy has been reinterpreted, the material has been studied and new hypotheses about functionality for every area rised, specially for the Singular Building A.

Keywords:

Iberian Period/Mid Iberian Period, Molí d'Espígol, ilergete, architecture

RESUM

La ciutat ibèrica del Molí d'Espígol va ser un important focus d'estudi en els anys '70 i '80. Des de fa uns anys s'està duent a terme el reestudi d'alguns aspectes d'aquest assentament ilerget, entre ells l'Edifici Singular A i els seu barri. Aquest treball vol ser un resum d'un estudi més extens i complex en què s'ha reinterpretat l'estratigrafia, s'ha estudiat el material i s'han plantejat noves hipòtesis de funcionalitat per a cada estança, especialment per a l'Edifici Singular A..

Paraules Clau:

Ibèric Ple, Molí d'Espígol, ilergets, arquitectura

OBJECTIUS I METODOLOGIA

L'objectiu d'aquest treball consisteix en la revisió de les excavacions dutes a terme al jaciment de Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell) per J. Maluquer de Motes i Miquel Cura, cen-

trant-nos en el barri de l'Edifici Singular A². La dificultat rau en el desconeixement total de l'estratigrafia, ja que les excavacions dels anys '70 i '80 no seguien, estrictament, una metodologia ni un registre estratigràfic sistemàtic;

Rebut: 1 setembre 2010; Acceptat: 1 desembre 2010

per tant, s'ha intentat reconstruir aquesta estratigrafia i restituir les fases constructives del conjunt estudiat a partir de les dades i informacions existents.

El treball se centra en l'estudi detallat de les estructures conservades per a cadascuna de les estances de l'esmentat barri, intentant establir-ne les diferents fases constructives; un cop feta aquesta relació s'han estudiat els materials corresponents a cada fase; d'aquesta manera establim l'evolució i la seqüència cronològica del barri.

D'altra banda, s'ha dut a terme una fase de treball de camp exhaustiu per tal de completar la informació sobre aquest barri. L'estudi in situ de les estructures ha estat imprescindible per entendre'n les fases constructives. Òbviament aquesta activitat ha comportat l'elaboració d'un registre arqueològic, que prèviament no existia, on s'han donat números d'unitats estratigràfiques o de fets arqueològics a tots els murs, refeccions, sòls, etc. visibles o ja destruïts, però que d'un mitjà o altre hem pogut documentar³. A partir d'aquí s'ha pogut començar a raonar una estratigrafia hipotètica per a cada sector, dels quals, en alguns casos, se n'ha pogut comprovar la cota.

HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

Les primeres afectacions en el jaciment del Molí d'Espígol es van dur a terme en la dècada dels '40 quan el propietari dels terrenys va voler anivellar la zona, que presentava una gran quantitat de pedra, per a utilitzar-la com a camp de conreu de regadiu. Els treballs van començar per l'oest, on es va desmuntar una part del poblat i una part de la muralla, que conservava força alçada.

L'any 1970, Mossèn Antoni Llorens, director del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, va dur a terme la primera intervenció, que continuaria els anys posteriors.

Del 1975 fins el 1985 la direcció de les excavacions de l'assentament va anar a càrrec de J. Maluquer de Motes⁴, duent-hi a terme campanyes amb estudiants durant els mesos de juliol. Pel que afecta al nostre treball, durant aquestes campanyes es va intervenir a l'Edifici Singular A i al seu barri des de l'any 1978 fins al 1984.

No va ser fins l'any 1987 que s'hi tornà a intervenir. En aquest cas fou M. Cura qui es va fer càrrec de la direcció dels treballs sota la supervisió del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

El 2000 la gestió del poblat ibèric passà al Museu d'Arqueologia de Catalunya, des d'on actualment es coordina l'activitat i el programa científic per al Molí d'Espígol.

El 2006, Jordi Principal va fer el primer sondeig estratigràfic al jaciment seguint criteris metodològics actualitzats. L'objectiu d'aquesta intervenció va ser obtenir una seqüència completa de l'assentament i determinar els nivells més antics del poblat, relacionats amb el bastiment de la muralla 1 (Principal 2006-2007, 112)

El 2008 s'inicià el projecte de recerca "El Molí d'Espígol, una ciutat ibèrica a les terres de Ponent", que dirigeix en Jordi Principal. Aquell mateix any es va fer una intervenció arqueològica en diferents punts del jaciment, entre ells el sector 64, la qual va permetre la comprovació de les fases proposades per a l'Edifici Singular A (Principal et al., 2010).

SITUACIÓ GEOGRÀFICA

El poblat ibèric del Molí d'Espígol està situat en el límit nord-oriental de la plana de l'Urgell, en el terme municipal de Tornabous, a uns 1700 m al nord-est del nucli urbà (coordenades UTM $x = 339623$ $y = 4619488$). Ocupa la primera ondulació del terreny (310 msnm) al peu d'un

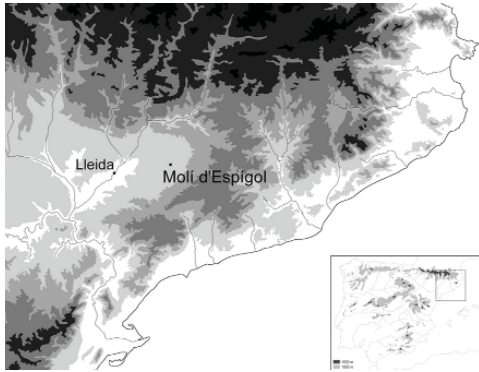

Figura 1.- Situació geogràfica del jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell).

turó de 342 msnm ubicat al nord-oest del tossal d'Espígol (370 msnm) que és l'altura dominant de la contrada. Al mig d'aquests dos turons existeix una depressió de fins a 320 msnm per

on discorre actualment el canal d'Urgell (Fig. 1).

INTRODUCCIÓ AL JACIMENT

El Molí d'Espígol, datat entre els segles VII i mitjan segle I aC, és un assentament ibèric que es pot considerar de primer ordre, sent el més gran i important de les comarques occidentals catalanes, amb una extensió que abasta els 10.000 m², encara que només s'ha excavat, fins ara, un terç del total (Principal et al., 2007: 6).

Aquesta ciutat ibèrica, que territorialment es correspondria amb el poble ibèric dels ilergets, presenta un urbanisme complex, basat en el traçat regular d'uns eixos viaris, a partir dels quals es construeixen els diferents barris o zones, així com espais i infraestructures públiques i defenses complexes (Fig. 2).

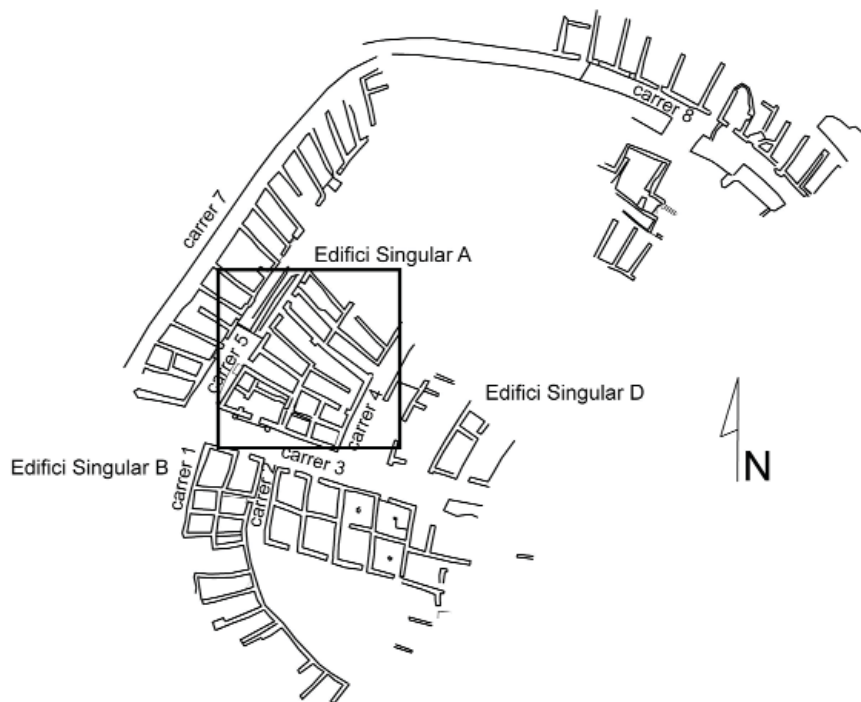

Figura 2.- Planta de la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol i situació de la zona 15.

INTRODUCCIÓ A LA ZONA 15

L'evolució urbanística de la zona 15 o barri de l'Edifici Singular A varia segons el sector. No tots els sectors es troben a la mateixa cota i, en alguns casos, poden presentar petites variacions estructurals al llarg de les diferents fases d'ús. El primer que es pot extreure, d'una visió en conjunt, d'aquesta agrupació d'espais és que es construeixen i s'orienten a partir del traçat dels carrers 3, 4 i 5, de manera que queden definits tres grups de sectors (Fig. 3).

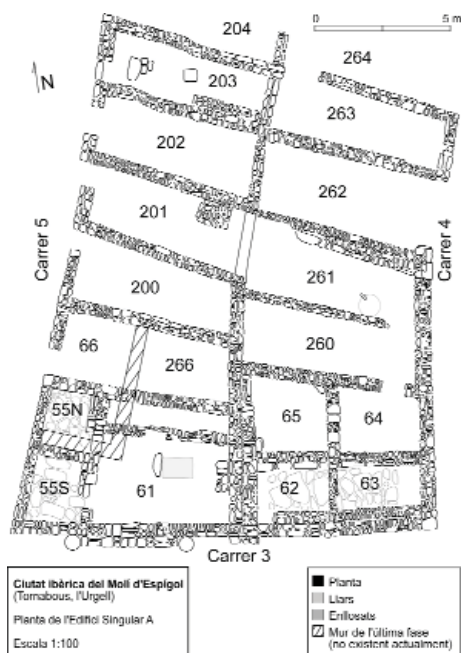

Figura 3.- Planta de la zona 15.

El primer i més important és el que s'orienta i s'obre al carrer 3, la via principal, es tracta del sector 61, que engloba els sectors 55 N i 55 S, 62 i 63, i 65, seria l'Edifici Singular A pròpiament dit. La seva situació privilegiada ja ens està indicant la importància que té aquest grup de sectors; a més a més, presenten una arquitectura completament diferent del mòdul⁵ utilitzat en la resta de la zona, però que, a la

vegada, marca la construcció dels sectors que s'obren als carrers secundaris. D'aquest grup de sectors s'han pogut identificar fins a sis fases constructives.

Els altres dos grups de sectors són els que s'orienten a les vies secundàries 4 i 5 i segueixen un mateix patró arquitectònic. Un grup s'orienta i s'obre al carrer 5, format pels sectors 66, 266, 200, 201, 202, 203 i 204; i un altre s'orienta i s'obre al carrer 4, amb els sectors 64, 260, 261, 262, 263 i 264. D'aquests dos grups només se n'han excavat dues fases, les dues últimes, datades entre inicis i mitjans segle III aC.

EL BARRI DE L'EDIFICI SINGULAR A

Després d'aquesta introducció, voldríem plantejar les possibles funcionalitats que podria haver tingut cada sector i quina relació mantenen entre ells.

Pel que fa a la funcionalitat dels sectors orientats al carrer 5 trobem en primer lloc, el sector 203, on només s'hi ha documentat una fase constructiva en la qual es va trobar una banqueta adossada al mur sud de l'estança i una llosa, possiblement una base de columna, al centre de l'estança. El material aparegut en aquesta fase ens permet pensar en una funció domèstica d'aquest espai, datant-lo de finals del segle III aC (Fase I).

Seguidament, el **sector 202** podria tractar-se d'un altre espai domèstic, tot i que no s'han localitzat estructures que el puguin definir com a tal (com ara una llar de foc), datat també de finals del segle III aC (Fase I).

El sector 201 presenta una estructura semicircular (actualment quadrada de resultes d'una mala restitució) adossada al mur nord al costat est de l'estança. Aquesta estructura s'ha interpretat com una estructura de combustió, que hauria provocat la destrucció del mur est, divisor amb el sector 261, permetent l'accés directe

a aquest sector. Creiem que aquest element marca la funcionalitat de l'àmbit considerant-lo com un espai d'elaboració i transformació d'aliments, datat de finals del segle III aC.

Pel que fa al **sector 200** s'hi van poder identificar dues fases, l'última datada de finals del segle III aC (Fase I) i la segona de mitjan segle III aC (Fase II). Respecte a la Fase I d'aquest sector, no en podem donar gaire informació ja que el registre d'excavació no és gens clar i no ens permeten atorgar una funcionalitat. D'altra banda, el material de la Fase II ens fa pensar en una possible funcionalitat domèstica.

El murs del **sector 66** foren desmuntats un cop acabada la intervenció, realitzada pel prof. Maluquer de Motes, de manera que la seva interpretació és difícil ja que actualment aquest sector no existeix. De tota manera el material aparegut ens podria indicar la possibilitat de que es tracti d'un magatzem o un tancat pels animals. Datat de finals del segle III aC (Fase I).

En el **sector 266**, estança que quedava coberta pel sector 66, es van poder identificar tres fases. Tot i que en un període de temps molt curt s'ha datat l'última de mitjan segle III aC i les altres dues de la segona meitat del segle III aC (Fase II), mantenint la seva funcionalitat en totes tres, és a dir, com espai domèstic.

Posteriorment trobem els sectors orientats al carrer 5, dels quals destaquen els **sectors 260, 261 i 64**. Aquests sectors en l'última fase formen un únic edifici, de planta complexa. El sector 261 sembla ser l'estança central, ja que en ella hi va aparèixer una llar associada a una banqueta. D'altra banda, els sectors 260 i 64 semblen tenir funcions de magatzems, un d'actuals de gran capacitat i l'altre de vaixella. L'accés a aquest edifici es realitzaria, possiblement, a través del sector 201, tot i que a la fase anterior molt probablement s'hi accediria pel

sector 262, situat al nord del sector 261.

La fase excavada d'aquest edifici està datada de finals del segle III aC (Fase I).

El sector 262, a diferència dels altres, queda completament obert al carrer 4 en aquesta última fase (Fase I), sembla que podria tractar-se d'un espai destinat al tancat d'animals o a magatzem.

Finalment, els **sectors 263 i 264**, que formen una sola unitat, de la qual el sector 263 es va trobar enllosat en la seva última fase (Fase I). El material associat a aquesta fase permet plantejar la hipòtesi de que es tractés d'un espai de magatzem de vaixella de luxe, contraposat al sector 264, el qual sembla funcionar com a magatzem de grans contenidors, entre altres.

L'EDIFICI SINGULAR A⁶

L'Edifici Singular A està format pels sectors 61, 55N, 55S, 62, 63, 64 i 65, com ja hem avançat anteriorment. És un edifici complex de planta trapezoïdal, de 15,8 m de longitud per 6,2 m d'amplada, que ocupa una superfície, aproximadament, de 98 m². Delimitat per l'est pel carrer 5, per l'oest pel carrer 4 i pel sud pel carrer 3, pel qual s'hi faria l'accés; pel nord queda limitat pels sectors 266 i 260.

Les fases que s'han establert per l'Edifici s'han realitzat a partir de les reformes constructives detectades en el sector 61, que es poden apreciar en els murs que actualment encara es conserven, i posteriorment s'ha realitzat una restitució estratigràfica hipotètica a partir del material extret en les excavacions del prof. Maluquer de Motes i d'en Miquel Cura, gràcies a la qual s'han pogut plantejar sis fases constructives⁷ (Fig. 4).

L'Edifici Singular A l'hem d'entendre com un únic edifici complex, format per un conjunt de sectors, del qual l'àmbit 61 n'és el distribuïdor.

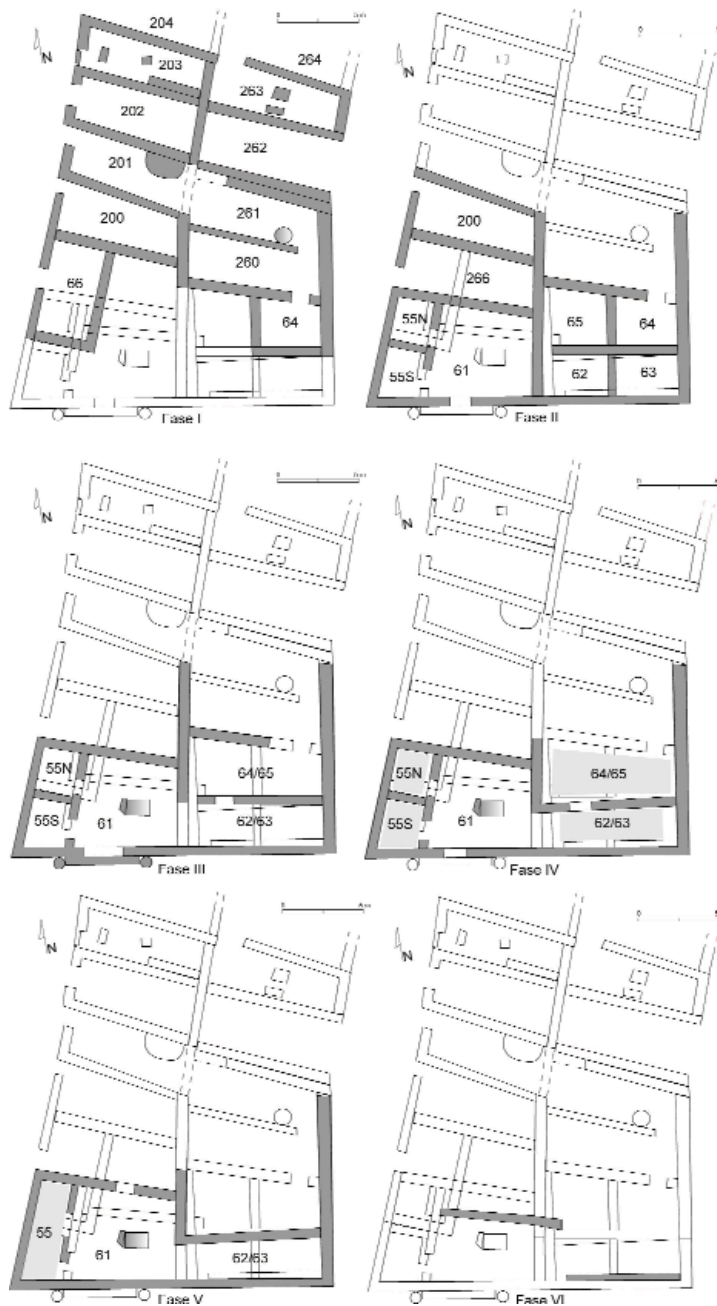

Figura 4.- Evolució constructiva proposada per a l'Edifici Singular A: Fase VI (començ del segle V aC); Fase V (final del segle IV aC.); Fase IV (final del segle IV – inicis del segle III aC.); Fase III (primera meitat del segle III aC.); Fases II (segona meitat del segle III aC.); Fase I (final del segle III aC.).

La singularitat de la construcció no només radica en la seva arquitectura sinó en la visió de conjunt de totes les dependències, i serà l'estudi global (material, registre d'excavació i, també, l'arquitectura) el que ens n'indicarà la funció.

La construcció de l'edifici es data d'inicis del segle IV aC (fase V), des d'aquest moment fins al seu abandó a la segona meitat del segle III aC (fase II) es detecten molt pocs canvis arquitectònics, fet que ens fa pensar amb una intenció, des del moment de la construcció, de perdurabilitat funcional de l'edifici.

El seu moment d'auge, i també el que aporta més informació, és la fase III (primera meitat del segle III aC), moment en què es documenten reformes urbanístiques/arquitectòniques importants dins la ciutat i a l'Edifici, que adquireix monumentalitat amb l'ampliació de la porta i la col·locació de les dues bases de columnes.

L'anàlisi del material recuperat en els nivells de la fase III i la singularitat de l'Edifici permeten pensar en una funció residencial d'un cap o d'una persona amb poder dins de la ciutat, almenys fins a inicis del segle III aC.

CONCLUSIONS

Aquesta interpretació de l'Edifici Singular A ens permet plantejar la idea de l'existència d'una certa jerarquització dins l'assentament, representada en l'arquitectura, que és reflex d'una diferenciació social.

El declivi d'aquest edifici es data a partir de la segona meitat del segle III aC (fase II), moment en el qual només es mantindria en funcionament l'estança central i les laterals es tapiarien perdent el seu ús, fins a finals del segle III (fase I) en què finalment l'edifici s'abandona. Destaquen, aleshores, altres espais, com el sector 200 en el qual es documenta una gran quantitat de ceràmica d'importació i revestiment de

paret pintat en varis colors. També és el moment d'agrupació d'alguns dels sectors creant espais domèstics complexos, com el 260, 261, 262 i 64, com hem vist anteriorment.

D'altra banda, es documenta la construcció de nous conjunts d'habitatges, o remodelacions que agrupen dos o tres àmbits, com poden ser l'Edifici Singular D i l'Edifici Singular B, els quals semblen prendre el relleu funcional de l'Edifici Singular A en el moment del seu abandó.

Amb aquest estudi hem volgut resoldre algunes de les deficiències que presentaven les aproximacions realitzades fins aquest moment. L'estudi estratigràfic, l'estudi del material moble, així com també el de les fases constructives eren imprescindibles per poder realitzar un treball complet que ens permetés arribar a unes interpretacions clares.

BIBLIOGRAFIA

ASENSIO, D., MIRÓ, M., SANMARTÍ, J. (2005): Darreres intervencions arqueològiques al Castellet de Banyoles (Tivisa, Rivera d'Ebre): una ciutat ibèrica en el segle III aC, *Món ibèric als Països Catalans: XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 14-15 de novembre de 2003)*, Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans; vol. 1, 615-627.

ASENSIO, D., MORER, J., POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (2005): Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'elits aristocràtiques a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès), *Món ibèric als Països Catalans: XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 14-15 de novembre de 2003)*, Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans; vol. 1, 597-613.

BARBERÀ, J., PASCUAL, J. (1973): El "Edificio Público" de Burriac (Cabrera de Mar, Barcelona), *Congreso Nacional de Arqueolo-*

gia; 12, 603-610.

BELARTE, M. C. (2008): Domestic architecture and social differences in north-eastern Iberia during the Iron Age (c. 525-200 BC), *Oxford Journal of Archaeology*; 27 (2), 175-199.

BELARTE, M. C., BONET, H., SALA, F. (2009): *L'espai domèstic i l'organització de la societat ibèrica: els territoris de la franja mediterrània*. En BELARTE, M. C. (Ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (Irmil•lenni aC)*. Actes de la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell-Tarragona, 6 al 9 de març de 2007), Barcelona: Universitat de Barcelona, Dep. de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Arqueo Mediterrània; 11.

BELARTE, M. C., SANMARTÍ, J. (1997): Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*; 18, 7-32.

BOSCH GIMPERA, P., SERRA RAFOLS, J. (1951-1965): Corpus Vasorum Antiquorum: Espagne: Musée archéologique de Barcelone, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Estudio estratigráfico y funcional de los espacios de Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell): transformación, elaboración y consumo de alimentos, inèdit.

CAMAÑES, P. (2008): *Estudio estratigráfico y funcional de los espacios de Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell): transformación, elaboración y consumo de alimentos*, inèdit.

COLOMINAS, L. (2009): *Anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna recuperades a la zona 15 del jaciment de Molí d'Espígol (Tornabous, Lleida)*, inèdit.

CURA, M. (1989): Enterraments infantils al Molí d'Espígol de Tornabous (Urgell, Lleida), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses: Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII aC al II dC)*; 14, 173-182.

CURA, M., PRINCIPAL, J. (1994): Intervencions arqueològiques al Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). Memòria Treballs, Barcelona: Servei d'Arqueologia de Catalunya, Generalitat de Catalunya.

CURA, M. (2006): *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell)*. Excavacions arqueològiques 1987-1992, Barcelona: Dep. de Cultura i Mitjans de Comunicació, Monografies (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona); 7.

GAILLED RAT, E. (1993): Céramique peinte ibéro-languedocienne, M. Py (dir.), *Dicocer: Dictionnaire des céramiques antiques (VIIe s. av. n. è.-VIIe s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, Lattes, 461-469.

GRACIA, F., MUNILLA, G., CARCIA, E. (1994): Models d'anàlisi de l'arquitectura ibèrica. Espai públic i construccions religioses en medis urbans, *Cota zero*; 10, 90-101.

LLORENS, A. (1972): Excavacions pel Museu Diocesà de Solsona al poblat ibèric d'Espígol de Tornabous, inèdit.

MALUQUER DE MOTES, J., BALDELLOU, V., JUNYENT, E., CURA, M. (1971): Colaboración de la Universidad de Barcelona en las excavaciones del poblado ibérico del Molí d'Espígol, en Tornabous, *Pyrenae, revista de prehistòria i antiguitat de la Mediterrània occidental*; 7, 19-46.

MALUQUER DE MOTES, J. (1982): Molí

d'Espígol, Tornabous, *Excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, 1ra ed., Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 272-277.

MALUQUER DE MOTES, J. (1986a): *Molí d'Espígol: Tornabous: poblat ibèric*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Guies de jaciments arqueològics.

MALUQUER DE MOTES, J., HUNTINGFORD, E., MARTÍN, R., RAURET, A. M.^a, PALLARÉS, R., DEL V. VILÀ, M.^a (1986b): *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya: programa d'investigacions protohistòriques*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

MARTÍN, A., BUXÓ, R., LÓPEZ, J., MATARÓ, M. (1999): *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Girona: Dep. de Cultura i Mitjans de Comunicació, Monografies d'Ullastret (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret); 1.

MARTÍN, A., CASAS, S., CODINA, F., MARGALL, J., DE PRADO, G. (2004): La zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC, *Cypsela*; 15, 265-284.

MONEO, T. (2003): *Religio iberica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I aC)*, Madrid: Real Academia de la Historia, Bibliotheca archaeologica Hispana; 20.

MONRÓS, M. (2008): La problemàtica de la reconstrucció del registre d'excavacions antigues: el cas de Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell), inèdit.

MONRÓS, M. (en premsa): L'Edifici Singular A de la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): interpretació i funcionalitat, *Cypsela*, 18.

PRINCIPAL, J. (2006-2007): Els orígens preibèrics del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): establiment i evolució de l'hàbitat durant la primera edat del ferro, *Revista d'Arqueologia de Ponent*; 16-17, 111-128.

PRINCIPAL, J., BERMÚDEZ, X., SAULA, O. (2007): *Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell)*. Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya.

PRINCIPAL, J., CAMAÑES, P., MONRÓS, M. (2010): La ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). Darreres intervencions arqueològiques, *Urtx: Revista Cultural de l'Urgell*, 24, 12-35.

NOTES

¹ L'origen d'aquest article és un treball d'investigació per a l'obtenció del títol de Màster d'Arqueologia Clàssica (Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Universitat Autònoma de Barcelona), titulat "La problemàtica de la reconstrucció del registre d'excavacions antigues: el cas del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell)", codirigit per Carme Belarte i Jordi Principal, i presentat el juliol de 2008 a la mateixa institució.

² D'aquesta revisió aquí presentem un resum degut a la manca d'espai disponible.

³ El sistema de registre utilitzat s'ha basat en el sistema Harris adaptat al registre estratigràfic de les excavacions de Lattes (DDAA 4, 1991).

⁴ L'any 1979, per iniciativa de la Universitat de Barcelona, el Ministeri d'Educació i Ciència va expropiar el jaciment. I l'any 1982, amb el traspàs de competències de l'Estatut de Catalunya, la ciutat del Molí d'Espígol és de la Generalitat.

⁵ Tots els sectors, excepte el conjunt de l'Edifici Singular A (61, 55 N, 55 S, 62-65) tenen una modulació aproximada de 6 x 2 m.

⁶ Si es vol aprofundir en l'estudi de l'Edifici Singular A veure: Monrós en premsa i Principal et al., 2010.

⁷ En aquest article no es describen les fases constructives però es mostra la planta de l'evolució de l'Edifici. Per veure les fases: Monrós, en premsa.